

5. VARSÁG, MINT HEGYI SZÓRVÁNYTELEPÜLÉS

A TANYÁK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA

Az oroszhegyi jegyző fentebb többször idézett, Pesty Frigyes számára adott 1865. évi tudósításában, bonyolult megfogalmazással bár, de szerepel az a tényközlő megállapítás, hogy az oroszhegyi havasokban már élnek állandó lakosok. Valószínűleg kevesen lehetnek. Bizonyára az ő házaik környékén folyt az a havasi földművelés, amelyről a szorgalmas nótárius megemlékezett. A havasi telepek többsége ekkor még időszakosan használt "szénacsínáló" és állateleltető szállásként szolgálta gazdáját. Ezekre a telepekre vonatkoztak a "puszta épületek", "puszta házak", "puszta csürpajták" kifejezések. A jeles tudósítás, bármennyire fontos dokumentumnak számít is, számszerű következtetések levonására nem alkalmas.⁴²⁹

Laiber Antal oroszhegyi plébános 1880. január 26-án kelt, fentebb már ugyancsak többször idézett beszámolója 160-ra tette az oroszhegyi havasokban élő családok számát. A házszentelést végző pap 147 családhoz jutott el, de a nagy hó miatt bizonyos családokat nem kereshetett föl, csak a szomszédoktól tájékozódott felőlük. A beszámolóban előforduló "család" kifejezést nagyjából azonosíthatjuk a "ház"-zal. Következésképp, feltételezhetjük, hogy 1880 januárjában kb. 160 állandóan lakott tanya létezett a későbbi Varság község területén.⁴³⁰ Az időszakosan használt havasi szállások száma adatok hiányában megállapíthatatlan.

1893-ban, amikor a havasokban lakó oroszhegyiek bizonyító érveként összeírták magukat templomépítési kérelmük alátámasztása céljából, 205 családfőt vettek számba. A 205 családfő valószínűleg 205 állandóan lakott tanyát birtokolt és használt.⁴³¹

Az 1910-es népszámlálás idején, a nemrégiben önállósult Varság község területén 403 lakóház állt. A népszámlálók feljegyezték, hogy a 403 varsági házból tizenegynek volt kő vagy téglafala, egynek pedig vályogfala. A lakóházak óriási többsége, 391 ház fából épült. Valamennyi lakóházat fazsindellyel fedték,⁴³² lévén Varság a zsidely egyik legfontosabb készítési területe Erdélyben.⁴³³

Bár 1893 és 1910 között 17 esztendő telt el, az 1893. évi 205 állandóan lakott varsági házhoz képest az 1910. évi 403-as szám valószínűtlenül magasnak tűnik. Ez annál inkább figyelemre méltó, mivel a varsági plébános által 1927 elején készített, de 1926-ra vonatkozó varsági lélekösszeírásban 281 családfő szerepelt, amiből legfeljebb 281 állandóan lakott varsági ház létezésére következtethetünk.⁴³⁴ Az 1893. évi 205, az 1910. évi 403 és az 1926. évi 281 ház adatsora tehát jelentős ellentmondást tartalmaz. Ez az ellentmondás az adatok megfelelő értelmezésével feloldható. A varságiak által készített 1893. évi és 1926. évi helyi összeírás nem

⁴²⁹ PFH. 82.

⁴³⁰ OPI. Plébániai iratok. 1880.

⁴³¹ UPI. Főesperesi iratok. Dos. 141. (1898. 90. sz.)

⁴³² NÉPSZ. 1912. 458.

⁴³³ HA.ÁZ Ferenc 1942. 11-18.

⁴³⁴ VAPI. Plébániai iratok. 1927. (1926. évi összeírás)

házakat, hanem állandóan Varságon lakó családfőket vett számba. Az állandóan lakott házak számára csak következtethetünk az összeírt családfők számából. Az 1910. évi országos összeírás 403-as száma viszont kifejezetten házakra vonatkozik. A 403-as szám valószínűleg magában foglalja azokat a háznak nevezhető kis épületeket is, amelyekben állandóan nem laktak, csak nyári szállásként vagy teleltető férfiak téli hajlékaként voltak használatban. Más szóval: az 1910. évi 403-as szám a szétszóró paraszti telephelyek számát jelenti, amelyek közül az állandóan lakottakat és az időszakosan használtakat nehéz számokkal kifejezni. Feltételezhető, hogy állandóan lakott volt a telephelyek jóval több mint fele, és időszakosan használt szállásként létezett a telephelyek legalább egyharmada. Általánosságban megállapítható, hogy a XIX. század első évtizedeiben kb. 400 szétszóró, magánbirtoklású, paraszti telephely létezett Varság területén. Közülük 1893-ban 205, 1926-ban 281 volt állandóan lakott.

A varsági községházán található egy telekkönyv, amely a kultúrtájnak számító, "lakott-művelt" varsági földterület parcelláinak adatait tartalmazza. Román impérium alatt, diósgyőri papírra, a Magyar Királyi Állami Nyomdában nyomtatott magyar nyelvű formanyomtatvány lapjaira írták. Címe: "Varság község kataszteri telekkönyve az 1930. évi valósítás alapján".⁴³⁵ Valószínűleg egy régi oroszhegyi telekkönyv alapján készült, úgy, hogy a parcellák a korábbi oroszhegyi nagy számok helyett 1-től kezdődően kisebb varsági számot kaptak. Az új telekkönyv készítésekor az adatokat bizonyára összevetették a valóságos helyzettel. Erre utalhat a címben a szokatlan "valósítás" kifejezés. A telekkönyvhöz tartozik egy négy lapból álló kataszteri térkép, amely ugyancsak a tanyákkal behálózott kultúrtáj földparcelláira terjed ki. A rajzoló a térképlapok szélén jelezte a szomszédos helységeket, de nyilakkal mutatott feléjük, érzékeltetve, hogy határvonalaik tájkéjük még nagy öserdők terültek el. A térképlapokra, sajnos, nem írtak dátumot, de joggal feltételezhető, hogy akkor készültek, amikor a telekkönyv, vagyis 1930-ban. A varsági kataszteri térkép készítői föltehetőleg az oroszhegyi nagy határ régebbi térképegyüttéséből kiemelték azt a négy lapot, amely Varság tanyás területét ábrázolta. Ezeket a lapokat valószínűleg összevetették a valósággal. Rájuk vezették a legfontosabb változásokat. A parcellákra ráírták az új varsági helyrajzi számokat. A térképlapok címe alatt a határrészek neve után -tól -ig formában feltüntették a régi, oroszhegyi számokat is.⁴³⁶

Az 1930. évi telekkönyv "Földadó alá nem eső terület" rovatából kigyűjtöttem azokat a megfogalmazásokat, amelyek valamiféle emberi telephelyet sejtettek. A *fűrész* és a *fűrésztelep* kifejezés 7-szer, a *malom* 1-szer, a *ház* 294-szer, a *házhely* 52-szer, a *házudvar* 3-szor, az *udvar* 1-szer fordul elő. Hozzájuk társítható még a 881. helyrajzi számon nyilvántartott hét középület: községháza, erdőőri lak, papi lakás, jegyzői lakás, templom, iskola, tanítói lakás. Összesen 362 bejegyzést vettem föl az

⁴³⁵ VAKI. 1930. évi telekkönyv és kataszteri térkép. - A címben szereplő szokatlan "valósítás" szó a legrészletesebb magyar értelmező szótárban sem fordul elő. Valószínűleg a helyszíni viszonyokkal, a valósággal való egybevetést jelent.

⁴³⁶ A térképszékek elsősorban a magántulajdonban lévő parcellákra koncentráltak, és kevesebb gondot fordítottak a közterületekre. Az utak az oroszhegyi kataszteri térkép készítési idejének megfelelő, XIX. század végi vonalat követik a jóval későbbi varsági térképen is. Ezzel magyarázható, hogy a varsági templomhoz fölvezető szerpentín ábrázolását hiába keressük, pedig 1911 óta létezik.

5. ábra. Határbeli paraszti gazdasági telephelyek és állandóan lakott tanyák Varságban 1930-ban. (A VAKI kataszteri lapjai és 1930. évi telekkönyve alapján tervezte: Bárth János. A részletrajzok összeillesztése Fekete Róbert munkája).

emberi telephelyek és a középületek megnevezéseinek gyűjteményébe. A 362 bejegyzés óriási többsége magánbirtoklású paraszti gazdasági telephelyre, vagyis állandóan lakott hegyi tanyára és időszakosan használt szállásra vonatkozott.

Az emberi telephelyre vonatkozó kifejezések kigyűjtésével az volt a célom, hogy elkészítem az 1930. évi varsági tanyatulajdonosok névjegyzékét, amely a szerepeltetendő helyrajzi számok révén a kataszteri térkép tanyajelzéseivel is kapcsolatba hozható lesz. Más szóval: tanulmányomhoz mellékelek egy olyan jegyzéket, amelynek segítségével meg lehet állapítani, hogy az ugyancsak közölt térkép tanyái 1930-ban kinek a tulajdonában voltak. Sajnos, a forrásokban feszülő ellentmondások és következetlenségek miatt ez a tervem nem valósulhatott meg.

Különösen a telekkönyv vetett föl sok megválaszolatlanul maradó kérdést. Többek között hosszas tanulmányozás után sem vált egyértelművé, hogy mi a különbség a ház, a házhely, a házudvar és az udvar bejegyzések tartalma között. Utalnak-e egyáltalán különbségre e kifejezések, vagy csak a telekkönyv készítőinek fegyelmezetlen és következetlen szóhasználata húzódik meg a nyelvi sokféleség mögött? Valószínűleg az utóbbi esettel állunk szemben. Nem állapítható meg szabály tekintetben sem, hogy a "ház" vagy a "házhely" birtokosa Oroszhegyen vagy Varságon lakott-e. Az aprólékos elemzés során bebizonyosodott, hogy a "házhely" bejegyzések többsége esetében a kataszteri térkép ugyanolyan tanyát jelöl, mint a "ház" megnevezésnél. Néhány telekkönyvi "házhely" említésnél viszont nincs tanyajel a térképlapokon. Komplikálja a helyzetet, hogy a kataszteri térképen olyan helyrajzi számú parcellákon is szerepel tanyajelzés, amely számon a telekkönyvben nincs telephelyre utaló bejegyzés.⁴³⁷

Mindezekből következik, hogy a telekkönyv telephelyre utaló bejegyzéseinek lajstromát nem tekinthetem a tanyákra vonatkozó számszerű adatok forrásának. A számszerűsége törekvésről azonban nem akartam lemondani, ezért a térkép tanyára utaló jeleit számoltam össze. A katonai térképekkel ellentétben, a varsági kataszteri térkép nem épületeket, hanem telephelyeket jelöl. A térképészek egy-egy fekete téglalapot rajzoltak azokra a földparcellákra, ahol emberi telephelyet találtak, függetlenül attól, hogy az ábrázolt telephelyen hány építmény állt egymás mellett. Egy-egy fekete téglalap tehát magában foglalja a jelzett határbeli szálláshely épületeinek együttesét: a lakóházat, a csürt, a sütőházat és a még esetleg létező egyéb gazdasági épületet. A térkép fekete téglalapjait számbavéve megállapíthattam, hogy Varság területén 1930-ban a térképészek 363 szétszórta emberi telephelyet tartottak érdemesnek a megörökítésre. Ez a szám nem tartalmazza a templom közelében lévő középületeket. A 363 telephely többségét 1930-ban már valószínűleg állandóan lakott tanyaként használták.

Az állandóan lakott tanyák és az időszakosan használt magánbirtoklású paraszti szállások arányának megállapítására lehetőségként kínálkozott a telekkönyvben feltüntetett tulajdonosok oroszhegyi vagy varsági lakóhelyének figyelembe vétele. Az efféle számolgatás azonban több ok miatt sem vezetett volna

⁴³⁷ A telekkönyv telephelyre utaló 362-es számának és a térkép 363-as tanyaszámának megközelítő azonossága véletlen egybeesés eredménye. A telekkönyvben nem szereplő, de a térképen látható tanyák számát pl. ellensúlyozza a 881-es helyrajzi szám hét középülete, amelyek nem láthatók a térképen.

megnyugtató eredményre. Egyrészt korántsem biztos, hogy oroszhegyi gazda tulajdonában lévő varsági tanyán 1930-ban nem laktak állandóan. Ott lakhatott pl. a tulajdonosként feltüntetett oroszhegyi öreg gazda családosa fia, aki a tanyai terményekből rendszeresen részesítette a família oroszhegyi házában öregeskedő szüleit. Másrészt az oroszhegyi és a varsági tanyatulajdonosok arányának megállapítása csak akkor lett volna eredményes, ha a fentebb már bemutatott következtetések és ellentmondások nem jellemeznék a telekkönyvet és a hozzá kapcsolódó térképet. Ezért a telephelyek típusára, hasznosítási módjára vonatkozó számítgatásoktól rövid kísérlet után eltekintettem.

Fentebb, a varsági népességről szóló fejezetben, részletesen elemeztem az 1992. évi romániai népszámlálás 1991. szept. 5-én készült varsági előzetes összeírását, amelyben 644 telket vettem számba Varság község területén. Az elemzés során kiderült, hogy a számszerű adatok megállapítására törekvő kutató dolga 1991-et illetően sem könnyebb, mint a régebbi források esetében volt. 1991-ben többek között az utóbbi évtizedekben feltűnt lakatlan, elhagyott tanyák és a szaporodó hétvégi házak létezése zavarta a tényleges tanyaszám meghatározását. Hosszas elemzéssel sikerült csak megállapítani, hogy az ezredforduló felé haladó Varság népessége 1991-ben 455 telken lakott.⁴³⁸

A különböző katonai térképeken jól tükröződik a varsági tanyák szaporodási folyamata, de ábrázolási módjuk következtetései miatt e térképek a tanyák pontos számára vonatkozó megállapítások megtételére nem igazán alkalmasak. A számolási nehézséget elsősorban az okozza, hogy a térképészek ugyanolyan jellel, kis fekete téglalappal jelölték a csűröket és a lakóházakat egyaránt. E jelölésben katonai szemmel nézve volt logika, hiszen a csűr, mint hatalmas faépitmény legtöbbször nagyobb, dominánsabb épületnek látszott a tájban, mint a fából épült kis lakóház. Tehát katonai térképészeti szempontból ugyanolyan jelet érdemelt, mint a lakóépület. Néhol jól megfigyelhető, hogy az épületet jelentő fekete téglalapok kettésével állnak. Nyilvánvaló, hogy a páros épületjel egy-egy tanyai telephely lakóházát és csűrjét jelenti. Másutt azonban, ahol a tanyai telephelyek sűrűbben helyezkedtek el, a fekete téglalap épületjelek közel kerültek egymáshoz, és lakóház-csűr épületpárok nem különíthetők el egyértelműen. Ez a körülmény bizonytalanná, kockázatosá tenné az esetleges számolási kísérlet végeredményének hitelességét.

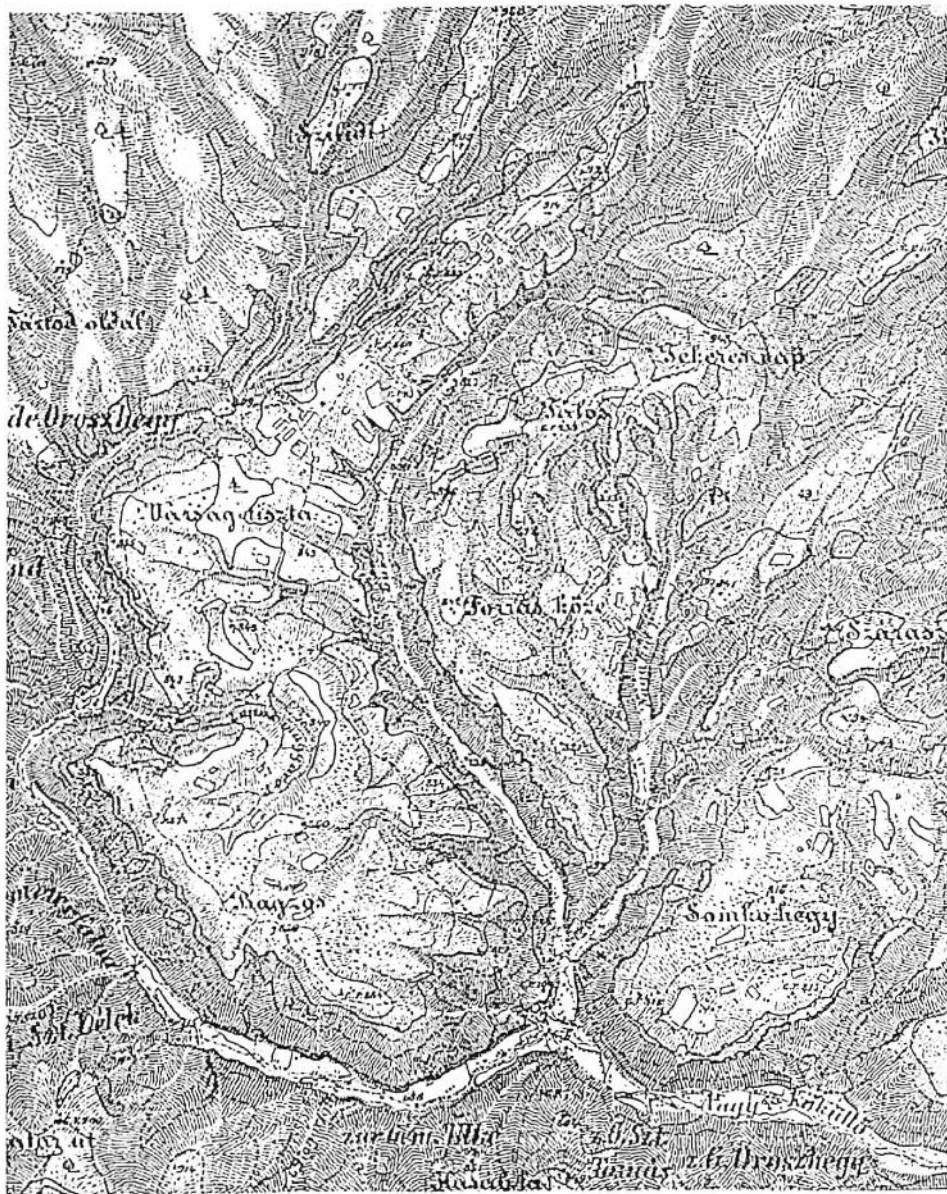
A II. József korabeli ún. első katonai fölvétel Varság környéki lapjainak budapesti másolatai minőségük miatt jórészt használhatatlanok.⁴³⁹

Az 1864 és 1869 között készült ún. második katonai fölvétel varsági lapján Bagzosban, Tisztáson, Forrásközén, Súlyomköhegyén, a Varság pataka mellékén, a Nagyút pataka mellékén és a Küküllő mellékén egyaránt látszanak szálláspületek.⁴⁴⁰ Többségüket ekkor még valószínűleg csak időszakosan használták. Köztük itt-ott kerített területek jele látható. Valószínűleg ezeken a kerített földdarabokon folyt az a havasi földművelés, amelyről ugyanebben az időben, 1865-ben a Pesty

⁴³⁸ VAKI. 1991. szept. 5-i összeírás.

⁴³⁹ A budapesti HIT-ben a II. József kori első katonai térképfelvétel Varság környéki lapjai, valószínűleg a hegyek ábrázolása miatt, olyan sötét fotómásolatokban léteznek, amelyek elemzésre alkalmatlanok. A felvétel eredeti lapjai Bécsben találhatóak, ahol nem állt módomban kutatást végezni.

⁴⁴⁰ HIT. Második katonai felvétel. Colonne VI. Section 12.

6. ábra. Varság területe az 1864 és 1869 között készített ún. második katonai felvételen.
(A HIT. Coloniae VI. Section 12. alapján).

7. ábra. Varsányi részlet az 1882-83-ban készített ún. harmadik katonai térképfelvételen.
(HIT. 5374/4., 5375/1., 5375/3. alapján).

8. ábra. Varsági részlet az 1943. évi állapotokat tükröző, 1944-ben kinyomatott katonai térképfelvételen. (HIT. 5375/Ny. alapján).

Frigyest tájékoztató oroszhegyi jegyző is megemlékezett.⁴⁴¹ Szerepelnek a térképen a gyors folyású patakok mellé épített malmok és *fűrészek* is.

Az ún. harmadik katonai térképfölvétel erdélyi lapjai a tudományos közfelfogás szerint az 1870-es évek állapotát tükrözik. Néhány támpont alapján azonban feltételezhető, hogy Varság tájékán a felmérést 1882 nyarán-őszén végezték. Erre utal többek között, hogy a varsági térképszelvényen Nagykút pataka közelében szerepel az "Új iskola" felirat. A jelzett helyen, egy vízimalom közelében, 1882-ben épült föl az új iskola. Ellenben az 1883-ban elkészült "varságtisztási" új iskolát a *Mélypatak dombján* még nem jelzi a térkép. Jelzi viszont a kápolnáknak rendszeresített jellel⁴⁴² azt a haranglábát, amelyet sok huzavona közepette 1882 táján építettek a későbbi Központ területén. A harangláb közelében elmosódottan bár, de látható egy kerítésben álló kereszt, amely valószínűleg a térképező felmérésekkel egyidőben kialakított és 1883 nyarán felszentelt temetőre utal. Feltételezhető tehát, hogy a térkép adatait Varság környékén a nagykútpatacai új iskola megépülte után, a varságtisztási új iskola megépülte előtt, a varságtisztási harangláb felállítását után és a varságtisztási temető létrehozása idején, vagyis 1882 második felében rögzítették a terepmunkát végző mérnökök.⁴⁴³

Az ún. harmadik katonai térképen Oroszhegy község "Küküllőn túli" határ részén havasi épületek sokasága látható. A szállások behálózák mindazt a területet, amely a XX. század végén erdőből elhódított, művelt vagy kaszált, magánbirtoklású területnek számít. A nagy erdőirtások tehát jobbra 1882 előtt, valószínűleg a XVII-XVIII. században megtörténtek. 1882 után már lényegesen nem mozdult el a havasi őserdő és az emberi telephelyekkel meghintett, irtott mezőségek foltjainak határvonala. A térképen látható sok szétszórt épületről, sajnos, nem állapítható meg, hogy melyiket lakták állandóan és melyiket használták nyári szállás, illetve szénafeletető teletetőhely gyanánt. A patak völgyekben számbavehető a különböző vízimalmok, *fűrészek*. Miként fentebb már szó volt róla, a térképen feltűntek a tanyán élő népesség önszerveződésének épített bizonyítékai, mint pl. a nagykútpatacai új iskola és a "varságtisztási" harangláb. A német térképészek W. H. betűjellel (Wirtshaus) jelöltek két "varsági" kocsmát: egyiket a később Küküllő néven emlegetett területen, másikat a XX. század végi Központ tájékán. Utóbbi talán azonos lehetett azzal a kocsmával, amelyet a varsági Historia Domus Vendel-féle kocsmá néven örökített meg.⁴⁴⁴

Az 1943-ban készített és 1944-ben kinyomatott katonai térkép fontos érdeme, hogy tükrözi a varsági tanyavilág társadalmi önszerveződésének további töretlen előrehaladását, mivel szerepel rajta e folyamat néhány 1882 után létrejött épített eredménye, mint pl. a varsági templom, a tisztási iskola, a sólyomkői temető és a sólyomkői harangláb. Tanulságos e térkép azért is, mert a XX. század második felének mesterséges településtömörítő akciói előtti állapotban ábrázolja a Központ környékét és a tisztási utat.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ PFH. 82.

⁴⁴² Vö.: FODOR Ferenc 1930. 32. és II. - Több erdélyi térképlap tanulsága szerint ez a jel, a tömör fekete körre állított kereszt, a magányos haranglábakra is vonatkozott.

⁴⁴³ HIT. Harmadik katonai fölvétel. (1:25 000). 5375/3., 5375/1., 5374/4.

⁴⁴⁴ VAPI. Historia Domus.

⁴⁴⁵ HIT. 1943. (1944.) évi katonai térkép. (1:50 000). 5375/NY.

A TANYÁK SZAPORODÁSÁNAK TÉNYEZŐI

Az állandóan lakott varsági tanyák nagy többsége úgy vált hegyi farmtanyává, hogy elvesztette nagy múltra visszatekintő tartozéktanya jellegét. Az egész varsági tanyavilág pedig úgy vált hegyi szórványtelepüléssé, hogy a családi birtoklású irtások szénakészítő és állatteleltető szállásai időszakosan használt paraszti gazdasági telephelyekből fokozatosan teljesértékű állandó lakóhelyekké alakultak át.

Az átalakulási folyamat elkezdődött a XIX. század közepén, és eltartott a XX. század közepéig.

A változás legtöbbször úgy ment végbe, hogy a varsági irtásföldet birtokló oroszhegyi család munkabíró tagjai kiköltöztek a havasi szállásra, hogy közel lakjanak ahhoz a földhöz, amelyből megélhetésüket remélték. A kiköltözők általában rendszeresen gondoskodtak faluban hagyott idős szüleik ellátásáról. A faluban maradó öregek halála után az oroszhegyi és a varsági ház összetartozásának szálai meglazultak, az oroszhegyi látogatások jobbára csak a családi ünnepekre: keresztelőkre, lakodalmakra, temetésekre és a templombúcsúra korlátozódtak. Előfordult, hogy a Varságra költözés családi osztozkodás eredményeként következett be: egyik testvér örökölte a falusi házat és az oroszhegyi birtokot, másik a varsági irtásföldet a rajta létrehozott szállással. Akinek a varsági birtok jutott, jobbnak látta a kiköltözést, mint az otthoni házépítést és a fárasztó kijárást.

A Varságon irtásföldet birtokló oroszhegyi családok nagyon különböző időpontban jutottak el odáig, hogy varsági szállásaikat állandó lakhellyé alakítsák. Voltak olyan családok, amelyekből már az 1860-as években varsági ág sarjadt azáltal, hogy a familia valamelyik tagja végleg meglepedett a havasi szálláson. Más oroszhegyi gazdák viszont még a XX. század közepén is a régi módon használták varsági birtokukat és telephelyüket. A varsági szállások átalakulása tehát nem kampányszerűen, egyidőben zajlott le, hanem a családi életstratégiák alakulásának megfelelően hosszú ideig tartott, több mint egy évszázadig elhúzódott. Voltak persze az átalakulásnak sűrűsödési, gyakorisági csomópontjai. Ilyen időszaknak tekinthető az 1860-as, 1870-es évek tájéka, amikor néhány esztendő alatt viszonylag sok havasi szállás vált állandó lakóhelyé. A kiköltözés folyamatosságára jellemző, hogy 1905. júl. 30-án Kiss András oroszhegyi plébános levélben küldte meg az új varsági egyházközség plébánosa számára azoknak az oroszhegyi lakosoknak a névsorát, akik 1905 első felében "*Oroszhegyről...a varsági plébánia területére állandó lakásra felköltöztek*". A buzgó plébános figyelmeztette paptársát, hogy a felsorolt nyolc személy 1905-re Oroszhegyen "*kepére nincsen fölvéve*", tehát az 1905. évi varsági "*kepekivetésnél*" vegye őket figyelembe.⁴⁴⁶

Az állandó lakóhelyként használt hegyi tanyák szaporodásához nagy mértékben hozzájárultak azok a varsági lakosok, akik a XX. század első felében megvásároltak Oroszhegyi tulajdonban lévő szállásokat, azért, hogy területükön új otthonot teremtsenek maguknak. A hosszabb idő óta Varságon lakó és oroszhegyi házzal már nem rendelkező családok vagyonteljesítései során, a varsági apai házat legtöbbször a legkisebb fiú örökölte. Az elköltöző és önálló gazdaságot teremtő fiúk részben a maguk keresményéből részben pedig szülői segítséggel igyekeztek olyan oroszhegyi

⁴⁴⁶ VAPI. Plébániai iratok. (1902-1909). 1905.

birtokokat megvenni, amelyeken szállás, vagyis kis faház és csűr is állt. Az önálló gazdálkodást kezdő fiatal pár az oroszhegyi szállás régi épületeiben húzta meg magát, amíg felépíthette új lakóházát. A varsági tanyavilágban járva-elve a XX. század végén lépten-nyomon hallhatja a kevésbé öreg tanyák múltja iránt érdeklődő néprajzkutató: "*Én építettem 1948-ban*", vagy "*Apám építette 1940-ben*". Ezután szinte törvényszerűen következik egy magyarázó felvilágosítás: "*Oroszhegyieké volt ez a birtok. Állt itt egy oroszhegyi kicsi ház, nem messze tőle meg egy öreg csűr*".

Tereptapasztalat alapján feltételezhető, hogy a XX. századi varsági hegyi tanyák óriási többsége nem akkor lett emberi telephely, amikor állandóan lakott, XX. század végén is létező lakóháza felépült. Telephely volt már jóval előbb, abban az időben is, amikor oroszhegyi szállás gyanánt használták. Ez az idő lehetett nagyon hosszú. Esetenként több évszázadra is visszanyúlhatott. Tehát a varsági szórványtelepülés, illetve az állandóan lakott hegyi farmtanya-hálózat alapja még az időszakosan használt szállások hálózatának formájában megeremtődött. A szállások többségét, a birtokló oroszhegyi család kiköltöző ága alakította át állandó lakóhellyé. Más szállások pedig, a szaporodó és terjeszkedő varságiak vásárlása révén váltak farmtanyává.

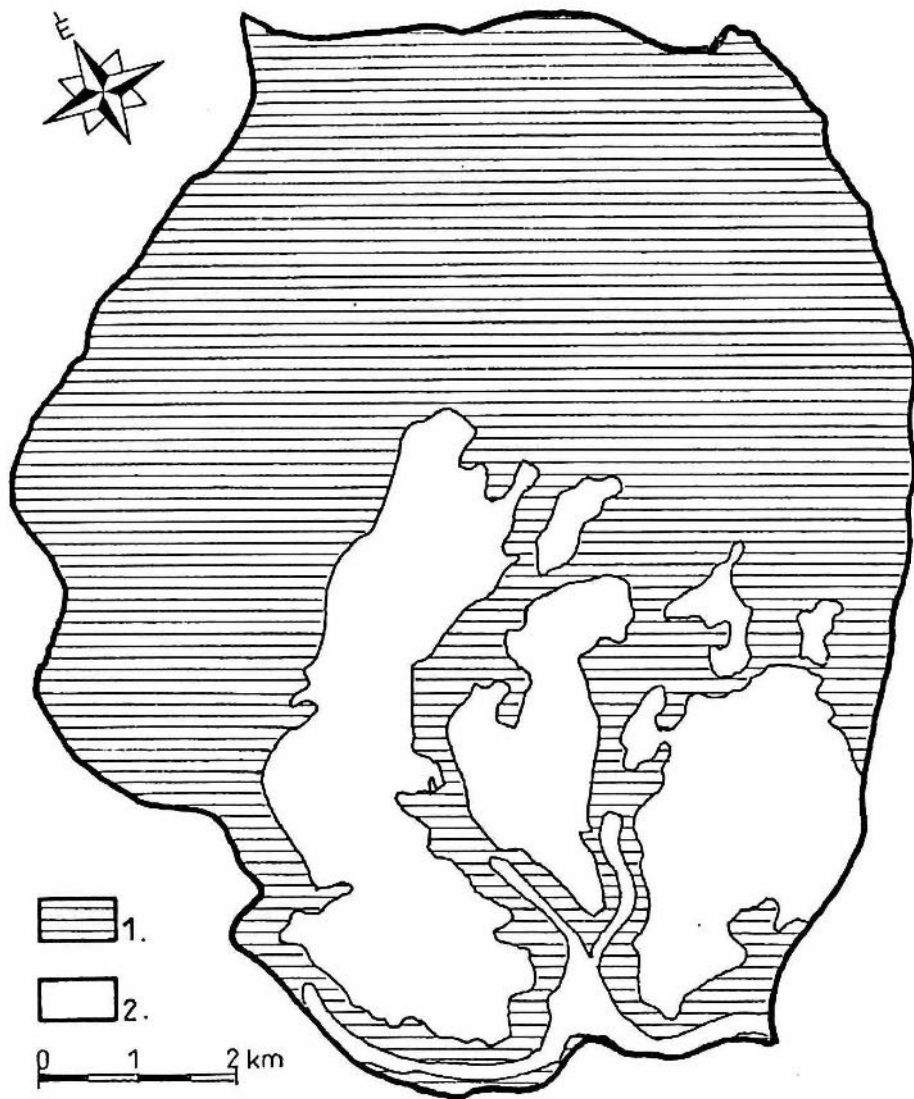
Mindebből következik, hogy kevés az olyan varsági tanyai telephely, amely oroszhegyi szállásként használt előzmény nélkül jött létre. Természetesen vannak ilyen telephelyek, de általában rövid múlt áll mögöttük. Kialakulásukat elősegítette a nagy népszaporulat és bizonyos esetekben a városias új házak építésének divatja. A farmtanya-alapítás közvetlen, helyi települési előzményt nélkülöző módjára jobbára a XX. század második feléből akadnak példák.

A TANYAHÁLÓZAT NÉHÁNY SAJÁTOSÁGA

Varság község közigazgatási területe birtoklási és hasznosítási tekintetben két jól elkülönülő részre tagolódik: 1. a bolygatatlan havasi őstájra, amely sűrű erdőket, ritka legelőerdőket és kopár sziklás magaslatokat egyaránt magába foglal. 2. az emberi kéz által átalakított kultúrtájra, amely kaszálók, szántóföldek és telephelyek parcelláiból áll. Az őstáj közbirtokossági tulajdonnak, a kultúrtáj paraszti magántulajdonnak számított a XX. század első felében. A kultúrtáj nehezen meghatározható alakú, hatalmas tömböt alkot, amelynek közepébe ékként fűrődik a Varság pataka mellékének őstája. A kultúrtáj déli széle megközelíti a közigazgatási határt. Gyergyó felőli oldala és az északi, keleti közigazgatási határ között húzódik az őstáj legnagyobb tömbje.

Az őstáj az erdőmunkások, pásztorok és a vadászok birodalma. Építményei tulajdonképpen alig vannak. A kultúrtáj széléhez közel eső juhász telephelyek: az *esztenák* évente változtatják helyüket. Távolság vadászlesek számítanak épített alkotásnak. A Küküllő felé eső oldalon a változó funkciójú, de jobbára az erdőmunkásokat kiszolgáló "kecseti ház" és egy-két legújabb kori erdőmunkás pihenőhely tekinthető állandó épületnek. Időszakosan használt "ipari telephelynek" mondhatók a jobbára farkaslaki szénégetők *baksái*, enyhelyei és *kalibái*. Rövid életű kezdetleges építmények a favágó munkások fából összeállított átmeneti hajlékai.⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ Vö.: TAGÁN Galimdsán 1943. 52-55.

9. ábra. Az őstáj és a tanyás kultúrtáj Varság határában a XX. század végén. (Tervezte: Bárh János).
Jelmagyarázat: 1. őstáj, (erdő és erdős közlegelő), 2. kultúrtáj, (kaszálók, szántók tanyákkal).

Az irtás eredetű kultúrtájat tanyás határrésznek is nevezhetnénk, mert teljes területét behálózzák a szétszórt paraszttanyák. A tanyai telephelyek többsége korábban oroszhegyi gazdák magánbirtokain létrehozott szállás volt. A patakok mentén a XIX. században "fűrészek", a XX. század első felében pedig "fűrészek" és gyapjúványoló malmok működtek. Ezek a technikai létesítmények azonban nem igazán határolhatók el a paraszttanyáktól, mivel gazdáik földet is birtokoltak, szénakaszálással és állattartással is foglalkoztak. A XX. század második felében a kultúrtáj épületeinek számát jelentősen megnövelték az építészeti szempontból tájidegen, jellegtelen hétvégi házak. A kultúrtáj épített arculatához tartoznak még a középületek: a templom, a sólyomkői harangláb, a kultúrház, a posta, a községháza, a rendőrség, az erdőgazdaság székháza, a paplak, a volt jegyzői lak, a központi üzletház és a különböző iskolák, élükön az emeletes központi iskolával.

A kultúrtáj és a tanyák elterjedési területe megegyezik. A kultúrtáj lényegesen nem hatol messzebb a tanyáknál, és a tanyák nem hatolnak előrébb a kultúrtáj szélénél. Az őstáj belsejében nincsenek paraszttanyák. Természetesen az őstáj és a kultúrtáj határvonala nem mindig határozott ívelésű. Néhol, pl. *Sólyomkőhegye* Gyergyó felőli oldalán sok a cikk-cakk a határvonalban. Hol a kultúrtáj, hol az őstáj ugrik előre a két terület találkozása tájkán.

A tanyák nagy többsége *Bagzosban*, *Tisztáson*, *Forrásközén* és *Sólyomkőn*, vagyis fennsíkon épült. Tengerszint feletti magasságuk 800 és 900 méter között váltakozik. A fennsíkok természetesen nem asztallap simaságú területek. Felületüket kisebb völgyek és kiemelkedések, hátag tagolják. Ráadásul a bagzosi-tisztási nagy fennsík a *Tisztás* Gyergyó felőli vége felé jelentősen emelkedik. Olyannyira, hogy a *Bolygóból* ráláthatunk a varsági templomra és a messzeségben szürkülő bagzosi tanyákra. Magasból tekinthetnek a többi tanyára a *Forrásközé*hez számító *Tálasbérce* lakói is.

Az egyenetlen felületű fennsíkon a tanyák fölöttébb változatos módon helyezkednek el. Szabályt, következetességet nehéz felfedezni a hajdani építkezők helyválasztásában. Talán jellemzőnek mondható az a természetes törekvés, hogy a vizenyős völgyeket és a könnyen patakká formálódó vízfolyásos mélyedéseket, árkokat igyekeztek elkerülni. Egyébként hajlatba, földhát oldalába, földhát tetejére épített tanya egyaránt előfordul a fennsíkon. Meglepően gyakoriak a földhát tetejére állított tanyák. Valószínűleg a biztonságosan száraz talaj és a messzire tekintés lehetősége kárpótolt a szélviharok és a hóförfögetegek megpróbáltatásaiért.

A fennsíkok földparcellái a domborzati viszonyokhoz igazodva formálódtak. Következésképp, legtöbbször szabálytalan alakúak, ami azzal jár, hogy utakkal határolt tömbjeik is szabálytalan alakot öltenek. A parcellatömbök között szeszélyesen kanyargó és időnként nehezen járható kocsutak a parcellákhoz hasonlóan igazodnak a domborzati adottságokhoz. A szabálytalan formák uralma közepette nehéz szabályt fölfedezni a szórványtelepülés alkotóelemeinek elhelyezkedésében. A tanyák helyenként követik a környékükön haladó utat: néha közelebb, néha távolabb esvén attól. Másutt egy hosszabb földhátan vagy egy lankán sorakoznak. Sok esetben a fontosabb utaktól távol, körülményesen megközelíthető helyeken, az összevisszaság látszatát keltve állnak.

A tanyák kisebbik hányada a fennsíkokat elválasztó mély patak völgyekben: a *Nagyküküllő* mellékén, a *Varság pataka* mellékén és a *Nagykút pataka* mellékén épült. Ezek a patak melléki tanyák kb. 150-200 méterrel alacsonyabban fekszenek, mint fennsíkokon álló társaik. Tengerszint feletti magasságuk 650 és 750 méter között mozog. Az erdős hegyoldalakkal közrefogott patak völgyek általában szűkek, 100-200 méter szélesek. Mindhárom keskeny völgyben szeszélyesen kanyarog a patak. Néhol közepesen folydogál, másutt hol az egyik, hol a másik hegyoldal lábához csapódik. A patak közelében út is halad. A tanyák a patak és az út által szabadon hagyott, kötömbökben bővelkedő, vízmentes kis földterületekre települtek. Olyan helyeken, ahol a völgyet kísérő erdős hegyoldal nem volt túlzottan meredek, a tanyák felhúzódhattak a hegyoldal kedvező lejtésű alsó szakaszára.

A patak völgyi tanyák földjei legtöbbször átfogták az egész keskeny völgyet. Hegyoldaltól hegyoldalig, erdőtől erdőig értek. Átkanyargott rajtuk a patak és az út.

A tanyák egymástól való távolsága fölöttébb változó. Függ a domborzati viszonyoktól; a tanyához tartozó földparcella nagyságától; közbeeső, tanya nélküli parcellák létezésétől, vagy nem létezésétől; a sűrűsödés irányába ható tényezők erejétől. Néhol szinte összeérnek a tanyai "bennvalók". Legtöbbször 200-300 méterre fekszenek egymástól. Ritkán előfordul kilométernyi távolság is a legközelebbi szomszédok között.

SŰRŰSÖDÉSI FOLYAMATOK

Természetes sűrűsödés

Amióta a varsági szórványtelepülés létezik, sőt talán már előbb, a nyári-téli szállások korában is, mindig voltak olyan erők és tényezők, amelyek a szétszórt telephelyek természetes sűrűsödése irányában hatottak. Ezek az erők és tényezők a XX. század második felében fölerősödtek.

A tanyák természetes sűrűsödését jelentősen befolyásolták az utak. Az irtáskaszálók között kacsaringózó taposott szekérutak bármilyen rosszak és nehezen járhatóak voltak is, mégiscsak a határ más részeivel és a külvilággal való kapcsolatot jelentették. A tanyákat tehát lehetőség szerint úgy kellett építeni, hogy a szekérutakról megközelíthetők legyenek. Ez a körülmény némely útszakasz esetében a tanyák sűrűsödéséhez vezetett. Különösen jellemző a sűrűsödés a templomtól a *Bolygóig* vezető Tisztási út mellett, mivel ennek az útnak az alapzata kövekkel van kirakva és ezért egész évben járható. A Zetelaka felől érkező és a varsági templomig felkapaszkodó épített közút jórészt a *Nagyküküllő* és a *Varság pataka* keskeny völgyében halad, következésképp, a *Küküllő* nevű házcsoporthozulást leszámítva, nem tudott igazán hatni a tanyasűrűsödésre. Annál inkább hatott a Központ fejlődésére. Az épített közút ugyanis a Központ területén ér fel a tanyák többségének fennsíkjára. Emiatt a XX. század második felében az úttal együtt a Központ környéke is felértékelődött. Azok, akik Udvarhelyen vállaltak munkát és gyakran, esetleg naponta utaztak autóbusszal, igyekeztek a Központ közelében lakni, hogy kevesebb fáradsággal ériék el az autóbust, vagy könnyebben szerezhessenek maguknak alkalmi fuvarozót. Az 1990-es évek magyarországi vendégmunkáira is

azok utazhattak könnyebben, akik a Központban, vagy környékén laktak. Ugyancsak a Központ tájékán élők használhatták ki legjobban az 1990-es években rohamosan szaporodó és a szekérutakon jószerével hasznavehetetlen személyautókat is. Ilyen értelemben a varsági közút jelentősen hozzájárult a tanyaházak természetes sűrűsödéséhez a templom tájékán.

Több út és három patak találkozásának együttes hatása érvényesült a *Küküllő* néven emlegetett tanyasűrűsödés létrejöttében, a Nagyküküllő és a Nagykút patakával bővült Varság pataka összefolyása tájékán.

Hozzájárult a tanyák természetes sűrűsödéséhez a XX. század második felében a villany vonzása is. A Központból kiinduló tanyavillamosítás lassan haladt előre. A villamosított területek fölértékelődtek a nem villamosított határrészekkel szemben. Ahova nem ért el a villany, ott fogytak, pusztultak a tanyák, ellenben a korán villamosított területeken szaporodtak.

Természetes sűrűsödést serkentő tényezőnek tekinthető még a templom, az iskolák, a kultúrház, a központi üzletház, a posta és más középületek vonzása.

A sűrűsödés politikai, hatalmi háttere

A tanyasűrűsödés nemcsak természetes úton haladt előre, hanem a XX. század második felében politikai háttérű hatalmi beavatkozás is serkentette. Az 1980-as évek romániai *szisztematizálási* (falurombolási) *törekvései* Varság esetében a tanyák fokozatos fölszámolásának és helyettük faluszerű lakótelepek létrehozásának tervében jelentek meg. Ebben az időben készültek olyan határtérképek, amelyeken mesterségesen kijelölték a tanyák tömörítésére alkalmasnak ítélt területeket. A fejlesztendő területek között első helyen állt a *Központ* és a belőle induló Tisztási út, ahol a hatalom minden eszközzel szorgalmazta a házak egymás közelébe építését, az utcaformálást.

A szisztematizálási program előtt a hatalom úgy segítette elő a tanyasűrűsödést, hogy a legfontosabb középületeket és közintézményeket koncentrált a templom tájékára.

A Központ kialakulása

A varsági templom 1904. évi felépítése végleg eldöntötte azt a kérdést, hogy hol alakuljon ki az oroszhegyi havasok tanyáinak központja. Korábban, a XIX. század utolsó két évtizedében a "varságtisztási" iskola léte már jelezte a központformálódás lehetőségét. A *Mélypatak dombja* és környéke a XIX-XX. század fordulója táján egyike volt azoknak a havasi földdaraboknak, amelyek számba jöhettek, mint központi szerepkörhöz jutó területek. Sokféle érdek, sokféle erő sarkallta a központformálás körüli vitákat, amelyek a templom helyének kijelölése és a templom fölépülése után kezdtek lassan nyugvópontra jutni.

A 1882. évi katonai térképen a későbbi *Központ* tájékán a tanyák számottevő sűrűsödése még nem figyelhető meg. Az 1943. évi adatokat rögzítő 1944. évi katonai térképen már láthatók némi jelei a természetes sűrűsödésnek, illetve a

középületek csoportosulásának a templom környékén.⁴⁴⁸ Azonban az a fajta, falura emlékeztető kép, amely a XX. század végén fogadja az emeletes központi iskola tájkára érkezőt, a XX. század második felében formálódott ki. A havasi tanyavilág, amelyet a XVIII-XIX. században egy havasalji falu: Oroszhegy teremtett, a XX. században megteremtette a maga új faluját: a *Központot*.

A *Központ*, mint földrajzi név valószínűleg nem régebbi a XX. század közepénél. Bármennyire új keletű is, a XX. század végén a varsági lakosság általánosan használja. Azt a faluszerű települést értik alatta, amely a templom környékén, illetve a Tisztási út kiindulási szakaszán, a tanyák természetes sűrűsödése, a középületek koncentrált elhelyezése és a hatalmi tényezők tudatos falufejlesztő politikája révén jött létre. A *Központ* földrajzi név meglehetősen elhalványította a terület korábbi földrajzi neveit.

A *Központ* kialakulását sokféle tényező befolyásolta. A faluszerű telep létrejöttét leginkább a középületek koncentrált elhelyezése segítette elő. Jellemző, hogy már 1908-ban az utcaformálás vágya serkentette az új község közigazgatási vezetőjének azt az érvelését, hogy a jegyzői lakot a paplak és a templom közti területre építsék. A varsági képviselőtestület 1908. május 10-én tartott ülésén a havasokba utcát álmodó varsági jegyző, Vass János azzal próbálta meggyőzni a tanyaközség esküdtjeit, hogy ha a jegyzői lakot a paplak és a templom között építik föl, "az építés által legalább egy szép utca tér" képeznek.⁴⁴⁹

Ami 1908-ban vízióknak tűnt, a XX. század utolsó évtizedére megvalósult. Varság központjában utcák formálódtak. Utcának tekinthető az erdőgazdaság székházától a templom kapujáig vezető "féloldalas" sor. Utcává sűrűsödtek a templom mögötti meghajló út házai. Utca benyomását keltik a *Válínál* kezdődő, *Lapos magyaró* felé haladó út két oldalának épületei. Utcára emlékeztet a *Központból* induló *Tisztási út* némely szakasza. Az új nemzedék praktikus okokból szívesen építi nagy házait a *Központ* tájkán. A harmadik évezred elején valószínűleg a *Tisztási út* *Központ* felé eső szakaszán lesz a legeredményesebb a házak sűrűsödése, a foghíjak beépülése, a falura jellemző utcakép formálódása.

Az 1970-es, 1980-as években Erdély-szerte legalább egy "blokkház" épült a közigazgatási központnak számító népesebb falvakban. Az efféle státusszimbólum-szerű emeletes "blokkházakban" legtöbbször közalkalmazottak, pl. a tanítók kaptak lakást. A varsági *Központ* sem maradhatott ki az egyenblokkházak építési akciójából. A varsági "blokk" azonban viszonylag későn épült. Az 1989. évi politikai változások félben találták. Befejezése, hasznosítása az 1990-es években jórészt megoldatlan maradt.

PUSZTULÁSI FOLYAMATOK

Varság területén a XX. század végén előfordulnak elhagyott, üres, pusztulásnak indult tanyák. Találhatók tanyaromok is. A tanyapusztulás azonban korántsem olyan nagymérvű, mint némely alföldi tanyás vidéken. Elsősorban a villany nélkül maradt, vagy villanyhoz későn jutott, utaktól távol eső, nehezen

⁴⁴⁸ HIT. Harmadik kat. fől. (1:25 000). 5375/3., 1943. (1944.) évi kat. térkép. (1:50 000). 5375/NY.

⁴⁴⁹ VAPI. Plébániai iratok. (1902-1909). 1909.

megközelíthető területek tanyái indultak pusztulásnak az 1970-es, 1980-as években. Ugyanezekben a területeken vált jellemzővé a tanyai lakosság előregedése. A legtöbb pusztuló tanya *Alsóbagzos* településképét jellemzi.

A tanyapusztulási folyamatot lassította a villamosítás előrehaladása, valamint az új tartozéktanya-rendszer és a hobbytanya-rendszer terjedése. Az 1980-as évektől a megüresedett tanyák egy része nem szűnt meg, hanem öröklés vagy vétel útján a *Központban*, vagy a határ bármely részén lakó varsági gazda tartozéktelepe, gazdasági telephelye lett. Néhány tanya városi családok kezébe került és hétvégi házként élt tovább.

TOVÁBBÉLÉSI FOLYAMATOK

A varsági hegyi tanyák fennmaradásának kedvezett az a körülmény, hogy a XX. század második felében, a szocializmus korában, más helységekkel ellentétben Varságon tartósan nem működött mezőgazdasági termelőszövetkezet. Nem jött létre földművelő-állattartó nagyüzem, amelynek útjában álltak volna a tanyák. Fennmaradt a családi kisüzem, mint jellemző termelési, gazdaságszervezési keret. A szaporodó családi kisgazdaságok a XX. század közepén is kívántak új tanyákat. Ebben a vonatkozásban nagy különbség mutatható ki a magyarországi és a varsági tanyatörténetben. Az 1950-es és az 1960-as évek Magyarországon a tanyapusztulás jellemző korszakának számítanak. Ebben az időben új tanyák már nem keletkeztek, a régiéé száma pedig rohamosan csökkent. Ezzel szemben Varságon fiatal házaspárok még az 1950-es, 1960-as években is alapítottak tanyákat, ha szüleiktől független önálló életet akartak teremteni maguknak. A magyarországi viszonyokhoz szokott tanyakutató néprajzi terepmunka során gyakran találkozik olyan családi történetekkel, amelyek az 1950-es, 1960-as években lezajlott birtokvásárlásokról, tanyaépítésekről szólnak. Magyarországon ezekben az években a parasztság nem vett földet, nem épített tanyát. Inkább elszenvedte, hogy politikai ideák jegyében megfosszák földjétől, tanyájától. Nem ritkán a kényszerítő körülmények hatására, iparba, városba menekülve, maga igyekezett megszabadulni birtokától. Varságon TSZ hiányában kisebb megrázkódtatásokkal bár, de alapvetően töretlenül élt tovább a paraszti kisgazdaság. A szántóföldnek, kaszálónak, a sok munkával, fából fölépített tanyaépületnek megfelelő értéke volt. Ráadásul az 1960-as évek időszaka népesedési csúcsot jelentett Varság történetében. A szaporodó népességnek új tanyákra volt szüksége. Így természetes, hogy a varsági tájon tanyák születtek egy olyan korban, amelyet a tanyapusztulás koraként tart számon a magyar településképrajzi és agrártörténeti kutatás.

A varsági tanyák megmaradását elősegítette többek között a fokozatosan előrehaladó villamosítás.⁴⁵⁰ Hasonló marasztaló szerepet játszottak a források vizét

⁴⁵⁰ Varságon 1958-ban kezdődött a villamosítás, mégpedig vízierő által működtetett helyi áramfejlesztővel. Kezdetben csak a középületeket tudták ellátni árammal. 1962-ben és 1968-ban korszerűsítették a helyi áramfejlesztőt. 1968-ban a *Központ* környékén már 40 magánház is áramot kapott. A helyi áramfejlesztés 1979-ben megszűnt. Varságot bekapcsolták az országos villanyhálózatba. 1981-ben a *Központban*, *Tisztáson* és a *Bagzos* egy részén, 1987-ben a *Bagzos* másik részén, 1989-ben *Küküllőben* folyt vezetékjavítás. *Forrásköze* és *Sólyomkő* tanyái 1992-ben kaptak villanyt. (László Pál polgármester szíves közlése.)

szétvezető, közmunkával megépített, nagy társadalmi összefogással megvalósított tanyai vízvezetékek.⁴⁵¹ A maradás irányába hatott az 1992 karácsonyán megindult Duna TV is, amelynek parabola antennáit legtöbbször közösen vásárolták meg az egymáshoz közel eső és az elosztó vezetékekkel összekapcsolható tanyák gazdái.

Bár az új varsági házak többsége a XX. század utolsó évtizedében a *Központ* és a *Tisztási út* épületeinek számát növelte, keletkeztek valóságos szétszórt tanyák más határrészekén is. Az 1990-es években pl. épült új tanya Laposmagyaróban és a Nagyküküllő mellékén egyaránt. Varságtól távol élő városi és külföldi lakosok a XX. század utolsó negyedében hétvégi üdülőházak sokaságát építették föl a varsági patak völgyekben. Sajnos, épületeik jobbára rosszul tervezettek, nem illeszkednek a tájba, és nem követik a székely faépítészet hagyományait.

Az 1990-es években a varsági lakosság messzire tekintő, előre lépni akaró rétegében felerősödött a falusi turizmus utáni vágy. Varságnak valóban megvannak a természeti adottságai ahhoz, hogy látogatott üdülőhellyé, kedvelt nyaralóhellyé, sokak által felkeresett kirándulóhellyé, valóságos turistaparadicsommá váljék. Mindehhez azonban első helyen jó utak kellenek: jó út Varság központjáig és járható úthálózat a határ egész területén. Sajnos, a XX. század végén utak dolgában Varságnak nincs büszkélkedni valója. Az ezredfordulóra bizonyára nyilvánvalóvá válik, hogy a varsági idegenforgalmi álom megvalósulása és vele együtt Varság jövője sorsa az utak állapotától függ. A megvalósítás, az útépítő igyekezet nagy lendülete a XXI. századra vár.

⁴⁵¹ A *Bolygóból* táplálkozó vízvezeték első szakasza 1972/73-ban készült el. 1980-ban 15 km hosszúságúra bővült. Behálózza a *Tisztás*, a *Központ* és a *Lapos magyaró* tájékát. 1981-ben a forrásközi tanyák közössége épített vízvezetékét a *Csorgókötől*. 1984-ben *Tálasbércén* és *Sólyomkőn* hoztak létre a tanyák lakói forrásból táplálkozó vízvezetékét. (László Pál polgármester szíves közlése.)